

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DİLİN SOSIAL DİFERENSİALLAŞMASI

İxtisas: 5704.01 - Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Anar Tofiq oğlu Fərəcov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmlər doktoru, professor
Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülrux Sənan qızı Həsənova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mirvari Məmməd qızı Qasımova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru,
professor
Əmir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmlər doktoru,
dosent
Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 aprel 2013-cu il tarixində "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"na aid sərəncamı ölkədə dilçilər qarşısında bir sıra vəzifələr qoydu. Həmin vəzifələrdən biri də dünya dilçilik elminin müasir inkişaf meyillərini nəzərə almaqla, bu sahə üzrə elmi tədqiqatların prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirmək təşkil edir. Bu cəhətdən, dilin sosial tərəflərinin öyrənilməsi, o cümlədən, Azərbaycan dilinin zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi üçün dilimizdə sosiolinqviistik tədqiqatlara geniş ehtiyac yaranmışdır.

Tarixən dilçilik elmi inkişaf edərək müxtəlif sahələrə bölünmüşdür. Bu sahələrin yaranmasına səbəb dilin fərqli aspektlər üzrə tədqiqata cəlb olunmasıdır. Son dövrlər dilçilik elmində ən mühüm sahələrdən birinə çevrilən sosiolinqvistika dil və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini araşdırır. Ənənəvi dilçilik sahələrindən fərqli olaraq, sosiolinqvistik tədqiqatların məqsədi dilin müxtəlif tərəflərindən cəmiyyətdə hansı formada istifadə edilməsi və insanların sosial dil tələbatını aydınlaşdırmaq təşkil edir.

Məlumdur ki, cəmiyyətin tərkibi müxtəlif sosial qruplardan təşkil olunduğundan, burada baş verən proseslərin də dildə öz əksini variantlar şəklində tapması normaldır. Hər bir sosial qrupda mövcud olan fərqli sosial mühit dil və cəmiyyətin bir-birinə qarşılıqlı təsiri məsələsini **aktualaşdırır**. Sosiolinqvistik tədqiqatlar da məhz bu proseslərin dildə hansı formada mövqə tutmasını üzə çıxardır. İctimai mühitlərin sosial diferensiasiyası nəticəsində dil variantları yaranır. Belə dil variantlarının yaranmasına müxtəlif sosial faktorların - mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, tarixi şəraitin, ədəbiyyatın, coğrafi regionun, internetin (sosial şəbəkələrin) təsiri danılmazdır. Müxtəlif sosial qrupların, o cümlədən peşə qruplarının öz mühitlərində fərqli dil ünsürlərindən istifadəsini (sosiolekt, idiolekt, arqo, jarqon, slənq), bilinqvizm və diqlossiyanın bir çox cəmiyyətlərdə mövcud olmasını dilin variantlaşmasına yol açan

səbəblər kimi göstərmək olar.

Dilin sosial diferensiallaşması məsələsi dilçiliyin aktual problemlərindən biri kimi, fikrimizcə, əsasən, genderə, yaşa, ideologiyaya, sosial təbəqələrə və peşəyə görə bir neçə istiqamətdə araşdırılmalıdır. Bu növlərin sayı nisbidir, ona görə ki, cəmiyyət daim dəyişir və yeniləşən cəmiyyətdə yeni sosial qruplar yarana bilər. Tədqiqatımızda bu istiqamətlərin əsas götürülməsinə səbəb isə qeyd olunan problemin əsasında göstərilən növlərin dayanmasıdır.

Dil və cins, dil və peşə, dil və sosial sinif, dil və yaş, dil və ideologiya arasında olan əlaqələr nəticəsində sosiolektlər yaranır. Sosiolektlərin araşdırılması dilin müxtəlif yönərdən öyrənilməsi üçün əsas rol oynaya bilər. Apardığımız sosiolinqvistik sorğuların təhlili də göstərir ki, dilin sosial diferensiallaşması dilin inkişaf istiqamətlərini, o cümlədən variantlaşması kimi məsələlərin öyrənilməsi üçün əsas yaradır və buna görə də bu mövzunun **aktuallığı** daha da artır.

Sosiolinqvistika dilçilikdə təqribən XX əsrin 60-70-ci illərində formalaşmağa başlamışdır, lakin tam demək olmaz ki, bu dövrə qədər dil və cəmiyyət əlaqələri ilə bağlı fikirlər olmamışdır. Müxtəlif dövrlərdə bu barədə F.dö Sössür, A.Meye və başqaları əsərlərində dilin sosial tərəflərinə aid müəyyən baxışlar irəli sürmüşlər. Dilin sosial diferensiallaşması mövzusu isə XX əsrin 60-cı illərindən sonra geniş tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Amerika və Avropa dilçiliyində U.Labov, R.Lakoff, C.Qampers, E. Səpir, L. Blumfeld, R. Riçeysteyn, B. Bernesteyn, F.K.Bok, J. Milroy, J. Holmes, D.Hayms, M.Meyerhoff, R. Vardauf, D.Spender, L.Yelmeslev, Rusiya dilçiliyində V.M.Jirmunski, R.O.Şor, Y.D.Polivanov, V.A.Zveqintsev, L.B.Nikolski, B.N.Qolovin, F.M.Berezin, N.B.Meçkovskaya, Türkiyə dilçiliyində K. İmer, D. Aksan, N. Demir və başqalarının dəyərli əsərləri bu problemin müxtəlif tərəflərinin açılması üçün çox böyük rol oynayır.

Dilin sosial diferensiallaşması məsələsi Azərbaycan dilçiliyində müəyyən qədər tədqiqata cəlb olunsada, geniş araşdırılmamışdır. Ə.Rəcəblinin "Sosiolinqvistika" əsərində bu

mövzu ilə bağlı müəyyən nəzəri konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Dilçiliyimizdə bu mövzuya aid müxtəlif məsələlərə daha çox ayrı-ayrı elmi məqalələrlə münasibət bildirilmişdir. Bu tədqiqatçılardan M.Adilovu, A.Axundovu, Ə.Rəcəbli, H.Əsgərovu, A.Rüstəmovanı, F.Əlizadəni, Ə. Əliyevi, R.Heydərovu, P.Əzizovanı və digərlərini qeyd etmək olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı dilin sosial dialektləridir, predmeti isə dilin sosial diferensiallaşmasının sosiolinqvistik xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədini dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilində dilin sosial diferensiallaşması probleminin sosiolinqvistik baxımından araşdırılması və sistemləşdirilməsi təşkil edir. Qeyd edilən məqsəd aşağıdakı vəzifələri şərtləndirir:

- dilin sosial diferensiallaşması ilə bağlı olan fikirləri müəyyən istiqamətlər üzrə sistemləşdirmək;

- dilin sosial diferensiallaşmasının müəyyənetmə metodlarını üzrə çıxartmaq;

- müxtəlif dil səviyyələri üzrə dilin sosial diferensiallaşmasının təzahürlərini müəyyən etmək;

- sosioekoloji, sosiomədəni, sosioekonomik faktorların, həmçinin internetin və sosial şəbəkələrin dilin sosial diferensiallaşmasına təsirini aydınlaşdırmaq;

- ideologiyanın, genderin, yaşın, peşənin, sosial təbəqələrin dilin sosial diferensiallaşmasında rolunu aşkar etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuş, həmçinin sistemli yanaşma, analiz və sintez, ümumiləşdirmə, induksiya və deduksiya üsullarına da yer verilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dilin sosial cəhətdən diferensiallaşması cəmiyyətin sosial strukturu ilə bağlıdır. Dildə sosial diferensiallaşma prosesi sosial cəhətdən parçalanmış cəmiyyətlərdə daha çox inkişaf edir.

- 2.Cəmiyyətdə dil situasiyasına dövlətin dil siyasəti, kütləvi informasiya vasitələri və sosial şəbəkələr xüsusi təsir göstərir. Dilin

sosial cəhətdən variantlaşmasının əsasında isə sosial-ekoloji, sosial-iqtisadi və sosial-mədəni faktorlar durur.

3. Dilin sosial diferensiallaşması dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində təzahür edir.

4. Cinslər, müxtəlif yaş qrupları, sosial təbəqələr, fərqli ideoloji baxışlı insanlar, müxtəlif peşə sahibləri dildən fərqli şəkildə istifadə edirlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin əsas elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dilinin materiallarına üstünlük verilməklə, dildə sosial diferensiallaşma problemi nəzəri və praktik aspektdə sosiolinqvistik cəhətdən araşdırılmışdır.

2. Dilin sosial diferensiallaşmasına təsir edən amillər, müxtəlif sosial situasiyalarda dilin varainatlaşması prosesinin səbəbləri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

3. Dilin genderə, yaşa, ideologiyaya, peşəyə, sinfə görə diferensiallaşmasının əsas əlamətləri ortaya çıxarılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti aşağıdakı məqamları əhatə edir:

1. Dissertasiyanın materiallarından, elmi-nəzəri müddəalarından mənbə kimi gələcəkdə bu sahə üzrə yazılacaq elmi tədqiqat işlərində, sosiolinqvistikaya aid dərslük, dərs vəsaiti və monoqrafiyaların yazılmasında, sosiolinqvistik təhlillərin aparılmasında və s. istifadə oluna bilər.

2. Sosioloqlar, psixoloqlar, psixolinqvistlər, sosiolinqvistlər dissertasiya işinin materiallarından istifadə edərək müxtəlif sosial mühitlərdə insanların qarşılıqlı anlaşması probleminin həllinə dair konsepsiya irəli sürə bilər.

Dissertasiyanın aşağıdakı **praktiki** əhəmiyyətləri vardır:

1. Dissertasiyanın materiallarından istifadə edilməklə, dilin müxtəlif səviyyələrində sosiolektlərin əhəmiyyətini qabardıb cəmiyyətin tələblərinə uyğun dilin sosial qruplar üzrə statusunu formalaşdırmaq olar.

2. Dissertasiyanın materialları cəmiyyətdə insanların öz sosial davranışlarına nəzarət etmək üçün fəaliyyətə başladığı sosial qrupa

daha tez bir zamanda alışmağa kömək edə bilər.

3. Bu tədqiqat işindən həmçinin ali məktəblərin bakalavriatura və magistratura təhsil pillələrinin müvafiq ixtisaslarında sosiolinqvistikaya dair fənlərin tədrisi və öyrənilməsi zamanı yararlanmaq olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, ilkin nəticələri haqda beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzə ilə çıxışlar edilmiş, müxtəlif elmi jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri ümumilikdə 8 məqalə və 8 konfrans materialında dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticələr, istinadı əhatə edən ədəbiyyat siyahısından və əlavədən ibarətdir. Giriş 5 səhifə, I fəsil 43 səhifə, II fəsil 35 səhifə, III fəsil 48 səhifə, nəticə 3 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 11 səhifə, əlavə 3 səhifədir. Ümumi həcmi: 150 səhifə - 254 123 işarədir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın *birinci* fəslində **“Dilin sosial diferensiallaşması probleminin tədqiqi tarixi”** adlanır və üç əsas yarım-fəsildən ibarətdir: 1. **“Antik dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər dilin sosial diferensiallaşması probleminə baxışlar”**; 2. **“XX əsrin əvvəllərindən müasir dövrdə dilin sosial diferensiallaşması probleminin tədqiqi istiqamətləri”**; 3. **“Azərbaycan dilçiliyində**

dilin sosial diferensiallaşması probleminin tədqiqi”.

Dissertasiyanın “**Antik dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər dilin sosial diferensiallaşması probleminə baxışlar**” yarım fəslində antik dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər dilin sosial diferensiallaşması ilə bağlı baxışlar təhlilə cəlb olunmuşdur. Qədim dövr dilçiliyinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu məsələyə ötəri şəkildə olsa da, müəyyən münasibət bildirilmişdir. Qədim hind dilçiliyində konkret olaraq qeyd olunan məsələyə fikir bildirilməyib, lakin qədim hind dilçiliyinin yaranmasına əsas səbəb dilin istifadəsinin sosial fərqləri ilə bağlı olduğunu desək, yanılmazdır. Qədim Çin dilçiliyində də hind dilçiliyinə bənzər şəkildə münasibət görürük. Qədim yunan və Roma dilçiliyində dilin sosial diferensiallaşması ilə bağlı heç bir fikrə rast gəlinmir. Ərəb dilçiliyində isə ərəb dilinin yalnız ərəbicə dialektləri çərçivəsində məsələyə toxunulur.

İntibah dövrü dilçiliyinə isə ümumi tarixi - sosial, iqtisadi, mədəni və s. şəraitlər birbaşa təsirini göstərirdi. Bu dövrdə ilk dəyişikliyi Avropada əsas klassik dil sayılan latın dilinin istifadə dairəsinin məhdudlaşması ilə görürük. İntibah dövrünün mütəfəkkirlərindən olan A.Dante xalq dilini ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmaq istəyirdi. Ondan xeyli sonra isə XVII-XVIII əsrlərin filosofu Q.V.Leybnis canlı danışq dillərini, dialektləri tədqiq etməyi önəmli sayır.

Alman dilçisi V. fon Humboldtun dilin sosial tərəfləri ilə bağlı fikirləri daha çox fəlsəfi xarakter daşıyır. V.Humboldt fərdin dil xüsusiyyətlərini çox qabardırdı. Fikrimizcə, fərdin özünəməxsus dilinin formalaşması üçün ümumi dillə, yəni cəmiyyətlə mütləq kontaktda olması əsasdır. V. Humboldt dilin sosial və fərdi cəhətlərini də eyni qəbul etmirdi. O, dildə iki əks xüsusiyyət görür: *"1) hər dil o dildə danışan xalqın ayrı-ayrı nümayəndələrinin şəxsində sonsuz sayda olan dillərə bölünmək qabiliyyətinə malikdir (çox güman ki, dilin sosial variantlarını nəzərdə tutub bu fikrə*

gəlmişdir -A.F.); 2. Bütün çoxsaylı dillər bir vahiddir" ¹.

Kazan dilçilik məktəbinin nümayəndəsi İ.A.Boduen de Kurtenenin dilin sosial diferensiallaşmasına münasibəti ona qədər deyilmiş fikirlərdən fərqli və daha konkretdir. O göstərir ki, *"dil yekcins deyildir. Dil materialının tərkibinə xalq dilini onun bütöv şəklində bu xalqın cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin danışq dilini (nitqini) daxil etmək lazımdır. Dil təkcə yuxarı təbəqələrin nitqindən deyil, habelə aşağı təbəqələrin də nitqindən ibarətdir. O, obrazlı surətdə deyirdi ki, dil təkcə sermyaqa (qaba mahuddan tikilmiş çuxa) və zipun (kəndli kaftanı) geyənlərin dili (nitqi) deyil, istisnasız olaraq bütün zümrələrin dili, müxtəlif yaşlıların (uşaq, yaşlı, qoca və s.) dili daxildir."* ²

Görkəmli dilçi F. dö Sössür öz dilçilik görüşlərində dilin sosial cəhətləri ilə bağlı mühüm məsələlərə toxunmuşdur. F. dö Sössürün nitq - dil dixotomiyası haqqında fikirləri göstərir ki, dildə variativlik mövcuddur. O, dil innovasiyasına kollektiv ətalətin müqavimətini izah edərkən də bildirir ki, *"hər müəyyən anda dil hamının və hər kəsin işidir, müəyyən bir kollektivdə yayılır və ona xidmət edir. Dini mərasimlər, dəniz siqnailləri və s. eyni zamanda az müddətdə müəyyən şəxslərə toxunur, əksinə, dildən hər kəs hər dəqiqə istifadə edir, buna görə də dil həmişə hamının təsirini hiss edir"*.³

Fransız dilçisi A.Meye dilçiliyin əsas vəzifələrini müəyyənləşdirərkən düşünürdü ki, dilçilik cəmiyyətin hansı quruluşuna dilin hansı quruluşunun uyğun gəldiyini müəyyənləşdirməli və cəmiyyətin quruluşunda baş verən dəyişikliklərin dilin quruluşundakı dəyişikliklərdə necə inikas etdiyini öyrənməlidir. A.Meye mənə dəyişmə məsələsinə də xüsusi önəm verir. O, mənə dəyişməsinin üç tipinin olduğunu göstərir:

"a) Dəyişmə sözün əsas rol oynadığı müəyyən söz birləşmələrinin quruluşunda baş verir. Bu dəyişmə xalis dil

¹ Humboldt, V. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında / V.Humboldt. – Bakı : –2008. – s. 34.

² Rəcəbli, Ə. Dilçilik tarixi. [2 cildə] / Ə.Rəcəbli. – Bakı: – c.1. –2007. – s.382.

³ Sössür, F. Ümumi dilçilik kursu / tərc. ed. N.Cəfərov, İ.Teymuroğlu, – Bakı:–2018. – s.101.

hadisələri ilə əlaqədardır.

b) İctimai səbəbdən doğan dəyişmələr. Müəyyən bir sözlə adlandırılan əşya dəyişir, lakin adı qalır.

c) Bu tip dəyişmələr cəmiyyətin sinfi təbəqələşməsinin dildə əks edilməsi ilə əlaqədar olaraq sözün mənasının genişlənməsi yaxud daralmasından ibarətdir”.⁴

I fəslin **“XX əsrin əvvəllərindən müasir dövrdək dilin sosial diferensiallaşması probleminin tədqiqi istiqamətləri”** ikinci yarımfəslə XX əsrin əvvəllərindən müasir dövrdək dilin sosial diferensiallaşmasının tədqiqat istiqamətləri araşdırılır. Məlumdur ki, XX əsrdən başlayaraq dilçiliyə yeni baxışlar gəldi. Bu dövrdə müxtəlif ölkələrdə sosioloji dilçilik məktəbləri, cərəyanları yaranmağa başladı. Bunlardan Fransada dilin sosioloji problemlərini tədqiq edən xüsusi məktəb - sosioloji dilçilik (A. Meye və b.) məktəbi, keçmiş Sovet İttifaqında dilin sosioloji problemlərini araşdırmaqla məşğul olan bir qrup dilçini (V.M.Jirmunski, R.O.Şor və b.) misal göstərmək olar. Amerikada XX yüzilliyin birinici yarısında sosiolinqvistik problemlərlə maraqlanan dilçi alim E. Səpir və L.Blumfild sosiolinqvistika üçün əsas məktəb sayılır. Amerika hindularının dili üzrə mütəxəssis E.Səpir və onun tələbəsi B. L. Uorf birlikdə Səpir-Uorf nəzəriyyəsini (linqvistik determinizm, dil nisbiliyi) irəli sürərək sosiolinqvistik araşdırmalar üçün bünövrə qoymuşlar.

Sosiolinqvistika termininin yanında dilin sosiologiyası (sociology of language), makro sosiolinqvistika və mikro sosiolinqvistika terminləri də işlənir. Bunların hər birinin öyrənmə mövzusu fərqlidir. Sosiolinqvistika dil və cəmiyyət arasında əlaqənin əsas xüsusiyyətlərini qarşılaşdırır, dilin sosiologiyası isə dili araşdıraraq cəmiyyətin rahat istifadə etməsi üçün mühüm vasitələr axtarır.

XX əsrin əvvəllərindən Şimali Amerikada sosiolinqvistik araşdırmalar fərqli kəsimlər üzərində, xüsusən şəhərlərdə fərqli sosial qrupların dildən necə istifadə etməsi ilə bağlı aparılmağa başladı.

⁴ Rəcəbli, Ə. Dilçilik tarixi [2 cildə] / Ə.Rəcəbli. – Bakı: – c. 2. – 2006. – s. 11.

Burada U.Labovun tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Kiçik qruplar və onların nitq fəaliyyətinin sosiolinqvistikanın təhlil predmeti olması XX əsrin 30-cu illərində rus dilçisi Y.D.Polivanov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Y.Polivanov yazırdı ki, *“sıx birləşmiş qrupların daxilində spesifik "kooperativ əlaqələr" aşkar edilir, bu əlaqə dilin assosiativ sistemində yüksək dərəcədə eyniliyini müəyyənləşdirir. Onun fikrincə, ayrı-ayrı qrupların daxilindəki sıx "kooperativ əlaqələri" yalnız böyük kollektivlərin kooperativ əlaqələri fonunda aşkara çıxarmaq olar”*.⁵ Fikrimizcə, kiçik qrupların istifadə etdiyi dilin fərqli cəhətlərini müəyyən etmək üçün ya böyük qruplarla, ya da ədəbi dillə müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar.

Sosiolinqvistika XX əsrin ikinci yarısından İngiltərədə, Almaniya, Fransada da geniş şöhrət qazanmışdır.

Sosiolinqvistlər dilin sosial diferensiasiyası probleminə müxtəlif aspektlər üzrə münasibət bildiriblər. Həmin aspektləri ümumilikdə, aşağıdakı istiqamətlər üzrə sistemləşdirmək olar:

1. Dilin və cəmiyyətin strukturu. Dil sosial hadisə olduğu üçün diferensiasiyaya möhtacdır, çünki cəmiyyət də sosial diferensiasiyaya uğrayıb. Bu məsələ ilə bağlı B.L.Uorfun, P.Lafarqın, A.Martinenin, R.O.Şorun, V.A. Zvegintsevin müəyyən araşdırmaları vardır.

Cəmiyyətin strukturu kifayət qədər fərqlidir, həmçinin bir struktura aid olan insanlar digər strukturu da təmsil edə bilər. Dilin strukturu konkret dil səviyyələri üzrə nəzərdə tutulursa, bu bağlılıq o qədər dərin deyildir, amma müxtəlif qruplar şəklində struktura bölünürsə, deyə bilərik ki, cəmiyyətin strukturu dilin strukturu ilə əlaqədər, ikinci tərəf birincinin təsiri altındadır.

2. Dil situasiyası. Dil situasiyasını müəyyənləşdirməyin əsasında sosiolinqvistikada geniş mənada işlənən "sosial-kommunikativ sistem" durur. Bu məfhum kollektivin istifadə etdiyi dil sistemi və yarım sistemlərinin bütün tərəflərini əhatə edir. Bu barədə ilk fikirlərə U.Stüart və ÇA.Ferqüsonun əsərlərində rast

⁵ Rəcəbli, Ə. Sosiolinqvistika / Ə.Rəcəbli. – Bakı: – 2004. –s. 126.

gəlirik. Həmçinin L.B.Nikolski, Azərbaycan dilçiliyində Ə.Rəcəbli də bu məsələyə münasibət bildirmişdir

Dil situasiyası cəmiyyətdə dilin populyarlığı ilə əlaqəlidir. Burada sosial mühit, cəmiyyətə təbliğ olunan sahələr, dövlətin dilə qayğısı - bir sözlə, cəmiyyətin və dövlətin dilə münasibəti ilə bağlıdır.

3. *Dilin və nitqin sosial variativliyi.* Bu problem iki meyarın - stratifikasiya və situativ meyarların mövcudluğu ilə səciyyələnir. Stratifikasiya variativlik cəmiyyətin sosial strukturu ilə bilavasitə əlaqədardır. Dilin sosial diferensiallaşmasından danışarkən hər şeydən əvvəl məhz bu variativlik nəzərdə tutulur. Bu məsələ ilə bağlı B.N.Qolovin, U.Labov, J.Milroy, R.A.Hudson, J.Holmes, F.M.Berezin, N.B.Meçkovskaya, M.Meyerhoff, K. İmer, D.Aksan, N.Demir, O.Reicmann, G.Heike, H.Glinz müxtəlif araşdırmalar aparmışdır.

Sosiolekt dilin sosial variantlarının müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir və dilin sosial diferensiallaşması nəticəsində formalaşan dil variantları bütün xüsusiyyətləri ilə burada öz əksini tapmalıdır. Dilin sosial diferensiallaşmasını ideoloji, dini, yaş, gender və s. istiqamətlər üzrə bölgüsündə görürük ki, sosiolekt, demək olar ki, dialektin öyrəndiyi bütün predmetlər üzrə dili əhatə edir.

4. *Jarqon və arqo.* Jarqon və arqolar haqqında dilçilikdə müxtəlif araşdırmalar aparılmış, bir çox maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bu barədə olan fikirləri iki qrupa ayırmaq olar. Bir qism dilçilər bu terminlər arasında fərq olmadığını düşünür, digər qism bunların tamamilə fərqli terminlər olduğu fikrindədir. Bu barədə əsas tədqiqatları C.C.Qamperts, B.A.Larin, V.M.Jirmunski, V.V.Straten, İ.A.Qolişev, V.A.Qordlevski, V.A.Zveqnitsev, A.A.Reformatski aparmışdır.

Jarqon və arqolar dilin sosial diferensiallaşmasında əsas rol oynaya bilməz, çünki dilin sosial diferensiallaşması tam təbii proseslər nəticəsində yaranır. Onu da inkar etmək olmaz ki, bu prosesdə onların heç bir rolu yoxdur.

5. *İctimai şəbəkələr və dil.* İctimai şəbəkələrin dilə təsiri dil variantının situativliyi üçün əsasdır. İctimai əlaqələr bir çox dilçilər

tərəfindən fərqli şəkildə araşdırılmışdır. R.Vardaut, L.Milroy, J.Homesin, M.Meyerhoffun fikirləri diqqəti cəlb edir. “ *A fərdinin B fərdi ilə, daha sonra C fərdin D fərdi ilə hansı vəziyyətlərdə və necə əlaqəyə girdiyini, A fərdin B fərdi ilə əlaqəsinin nə qədər dərin olduğunu ictimai əlaqə (şəbəkə) kimi göstərilir.*⁶” İctimai əlaqələri **geniş** və **dar** çərçivədə olmaqla iki yerə ayırmaq mümkündür.

6. Diqlossiya. Bu termini ilk dəfə dilçiliyə Amerika dilçisi Ç.Ferqüson gətirmişdir. O, diqlossiya termini belə şərh edir: “ *Eyni bir dilin bəzi danışanlar tərəfindən müxtəlif şəraitlərdə istifadə etdiyi iki və ya daha dəqiqi, dilin iki və ya daha artıq müxtəlif şəkli daha dəqiq, dilin həmin kollektivdə yanaşı yaşayan və hər biri müəyyən rol oynayan iki müxtəlif şəkli*”.⁷ Cəmiyyətin savadlı təbəqəsinin nitqində “ədəbi dil - dialekt” diqlossiyası yerini ədəbi (dil) standart və sləng və ya ədəbi dilin müxtəlif formalarının qarşılıqlı əlaqədə olduğu diqlossiyaya verir. Diqlossiyanın da bir neçə növü vardır.

I fəslin üçüncü yarımfəsli “**Azərbaycan dilçiliyində dilin sosial diferensiallaşmasının tədqiqi**” adlanır. Azərbaycan dilçiliyində də dilin sosial diferensiallaşmasına aid bir çox tədqiqatlar aparılmış və müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin alimlərdən B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Ş.Şirəliyev, S.Cəfərov, M.Adilov, A.Axundov, Ə.Rəcəbli, H.Əsgərov, Ə.Əliyev, F.Əlizadə, C.Muradov, A.Rüstəмова və başqalarının adlarını çəkə bilərik. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində sosiolinqvistik tədqiqatlar indiyə kimi o qədər də populyarlıq qazanmamışdır. Dilçilərimiz bu problemi ya üslubi cəhətdən, ya da jarqon və arqo səviyyəsində öyrənməyə çalışır.

Dissertasiyanın *ikinci* fəsli “**Dilin sosial diferensiallaşmasının səbəbləri, dilin strukturunda təzahürü və tədqiqat metodları**” adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir: 1. “**Dilin sosial diferensiallaşmasında sosial mühitlərin rolu**”; 2. “**Sosial diferensiallaşmanın dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində təzahürü**”; 3. “**Dilin sosial diferensiallaşmasının tədqiqi**”

⁶ Tannen, D. Gender and Discourse / D.Tannen. – London: – 1997. – p.129.

⁷ Швейцер, А.Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы / А.Д. Швейцер. – Москва: Наука, –1977. – с. 116.

metodları”.

II fəslin birinci yarımfəsli üç paraqraftan ibarətdir: 1. **“Təbii sosial mühitlərin dilə təsiri”**; 2. **“Mədəniyyətin dilə təsiri”**; 3. **“İnternetin (sosial şəbəkələrin) dilə təsiri”**.

“Təbii sosial mühitlərin dilə təsiri” adlanan birinci yarımfəslin birinci paraqrafında dilin sosial diferensiallaşmasında ilkin təsirlər, sosial mühitlərin rolu qabardılmışdır.

Sosiolinqvistlər dildə sosial diferensiallaşmanın səbəblərini insanın ilkin yaşadığı sosial-təbii mühitlə əlaqələndərək başladığını bildirirlər. Ailənin sosial vəziyyəti, ziyalılığı, dindarlığı, milliliyi, iqtisadi durumu və s. məsələlər ailədə tərbiyə almış uşağın bütün xüsusiyyətlərinə, o cümlədən onun dilinə təsirsiz ötüşmür.

Fikrimizcə, insanın sosiallaşması dövründə sosioekonomik, sosiomədəni, sosioekoloji faktorlar dildə sosial diferensiallaşmaya ciddi təsir edir.

“Mədəniyyətin dilə təsiri” adlanan birinci yarımfəslin ikinci paraqrafında dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirindən bəhs olunur. Mədəniyyətin dilə təsirinə iki cəhətdən yanaşmaq olar: ümumbəşəri dəyər kimi dilə təsiri; fərdi dəyər kimi dilə təsiri. Ümumbəşəri dəyər kimi mədəniyyətin aşağıdakı faktorlarının dilə təsirlərini göstərə bilərik: 1. Xalqın adət-ənənələri, 2. xalqın tarixi, 3. xalqın ədəbiyyatı, incəsənəti, musiqisi, memarlığı və s., 4. xalqın təhsil səviyyəsi, 5. xalqın dünya xalqları içərisində elmi-texnoloji inkişafda yeri, 6. xalqın ideoloji görüşləri (dindarlıq, millətçilik, müasirlik), 7. Xalqın milli mətbəxi.

Mədəni dəyərlərin fərdin və ya sosial qrupun dilinə təsirini isə aşağıdakı faktorlara bağlaya bilərik: 1. Ailənin təhsil səviyyəsi, 2. sosial mühitin təhsil səviyyəsi, 3. cəmiyyətdə təbliğ olunan və populyarlıq qazanan sahələr.

“İnternetin (sosial şəbəkələrin) dilə təsiri” adlanan birinci yarımfəsilin üçüncü paraqrafında internetin (sosial şəbəkələrin) də dilin sosial diferensiallaşmasında rolu araşdırılır. İnternetin dilin sosial diferensiallaşması probleminə mühüm təsirlərindən biri müxtəlif sosial qrupların bu məkanda birləşməsi ilə bağlıdır. Sosial şəbəkələrdə eyni ideoloji qruplar müxtəlif şəbəkə qrupları yaradaraq

müəyyən fikirləri bölüşürlər. Bu isə həm də yeni sosial qrupların yaranmasına gətirib çıxardır. Özünəməxsus dil vahidlərinin qrupda çox işlədilməsi və həmin qruplara yeni üzvlərin rahatlıqla daxil olması onların istifadə etdiyi dilə də təsir göstərir. Belə halların çoxalması gələcəkdə dildə yeni sosial diferensiallaşma formalarının yaranmasında mühüm rol oynayacaq.

II fəslin ikinci yarımfəslə **“Sosial diferensiallaşmanın dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində təzahürü”** adlanır. Dilin sosial diferensiallaşması dil sisteminin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və üslubi səviyyələrdə təzahürləri öz əksini tapmışdır.

1. Fonetik səviyyədə təzahür. Dilin səs quruluşunun inkişafı həm nitq, həm qeyri-nitq vasitələri ilə formalaşır. Sosial diferensiallaşmanın fonetik səviyyəsi, əsasən, səslərin uzanması, qısa tələffüzü, fonetik hadisələrin geniş yayılması ilə özünü göstərir.

2. Leksik səviyyədə təzahür. Dilin leksik sistemində sözlərin işlənmə dairəsi sosiallığın müxtəlif şəkildə inkişafı ilə bağlıdır. Bu cəhətdən sözləri iki yerə bölmək olar: a) istifadəsi daha çox sosiallaşmış sözlər: göz, baş, yağış, çay, gül və s.; b) istifadəsi sosial şərtlənmiş sözlər: əqidə, mədəniyyət, cəmiyyət, lider və s.

3. Morfoloji səviyyədə təzahür. Dilin sosial-ərazi və sosial-sinfi diferensiallaşmasında morfoloji səviyyə üzrə sosiallıq nisbətən az gözə çarpır. Morfoloji xüsusiyyətlər, xüsusən, kateqoriyalara aid olan şəkilçilər dilin daxili məhsuludur və burada sosiallıq o qədər də rol oynamır, ancaq dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində şəkilçilərin alınması sosiallığın müxtəlif formalarda dildə ifadəsinə gətirib çıxardır.

4. Sintaktik səviyyədə təzahür. Cümlənin aktual üzvlənməsi, söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr və s. sintaktik səviyyədə diferensiallaşmanın əsas faktorlarındanıdır.

5. Dili və nitqin üslubi sistemində təzahürü. Üslubiyyət dilçiliyin elə bir sahəsidir ki, burada dil vahidlərinin istifadəsi xüsusilənmiş formada olur. Müəyyən bir sosial qrupun səciyyəvi xüsusiyyətləri onların istifadə etdikləri dil vahidlərinin qavranılmasına mühüm təsir göstərir.

II fəslin üçüncü yarımfəslə **“Dilin sosial diferensiallaşmasının**

tədqiqi metodları” adlanır. Bu yarım-fəsildə dilin sosial diferensiaslaşması probleminin öyrənilməsi üçün lazım olan metodların təhlili verilir. Məlumdur ki, ilkin məlumatları toplamaq sosiolinqvistika üçün həmişə aktual problemlərdən olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, sosiolinqvistik təhlil üçün informant tam təbii şəraitdə özünü hiss etməlidir, onda problemin mürəkkəbliyi daha da artır. Sosiolinqvistikada təhlil üçün ilkin materialların toplanmasına görə aşağıdakı metodlara müraciət etmək lazımdır: Anketləşdirmə, "Daxil edilmiş müşahidə" (participant observation). Bu metodlar nəzarət olunan müşahidə metodlarıdır. Nəzarət olunmayan metod isə anonim müşahidələr metodudur. Dilin sosial dialektlərinin toplanmış materiallar üzrə təhlili üçün korrelyasiya təhlili və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslisi **"Dilin sosial diferensiaslaşmasının istiqamətləri"** adlanır. Bu fəsil beş yarım-fəsildən ibarətdir: 1. **"Genderə görə dilin sosial diferensiaslaşması"**; 2. **"Yaşa görə dilin sosial diferensiaslaşması"**; 3. **"Peşəyə görə dilin sosial diferensiaslaşması"**; 4. **"İdeologiyaya görə dilin sosial diferensiaslaşması"**; 5. **"Sosial siniflərə görə dilin sosial diferensiaslaşması"**.

III fəslin birinci yarım-fəsli **"Genderə görə dilin sosial diferensiaslaşması"** adlanır. Məlumdur ki, cinslərin dildən fərqli şəkildə istifadə etməsi dilçilik üçün təqribən XX əsrin II yarısından başlayaraq yeni bir tədqiqat sahəsinə çevrilib. XX əsrin 60-70-ci illərində feminist dilçiliyin yaranması ilə gender tədqiqatları daha geniş vüsət aldı. Kişi və qadın "dili"nin müəyyən xüsusiyyətləri ortaya çıxarılmasında dünya dilçiliyində C.Qremel-Plestini, L.Puşuni, E.Qroşkonu, A.Nilseni, R.Lakoffu, R. Vardaufu, və b. göstərmək olar.

Aparığımız sosiolinqvistik sorğular və müşahidələr nəticəsində kişi və qadın dilinin əsas fərqlərini dilimizdə üzə çıxartmaqdan ötrü bir neçə istiqamətdə yanaşmışıq:

I. Milli xüsusiyyətlərin kişi və qadın dilində yaratdığı fərqli xüsusiyyətlər. Məlumdur ki, hər bir xalqın milli, dini və s. görüşləri fərqlidir. Xalqların fərqli adət-ənənləri, bayramları, tarixi keçmişi,

qəhrəmanlıq ənənələri onun milli xüsusiyyətlərini göstərir. Kişi və qadın nitq tərzində milli xüsusiyyətləri aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik.

Milli xüsusiyyətlərin kişi danışıq tərzinə təsirləri: 1) Azərbaycanlı kişilər ailə-məişət, həyat yoldaşı haqqında söhbət etməyi xoşlamırlar. 2) Azərbaycanlı kişilər təriflərə, şüarçılığa, əyləncəli söhbətlərə meyillidirlər. 3) Kişilər qəzəblənəndə söyüşlərə üstünlük verirlər. 4) Kişilər sərt və təmkinli danışıq tərzinə üstünlük verirlər. 5) Kişilər siyasi və idman haqqında söhbətlərə (bu təhsil səviyyəsi ilə bağlıdır) çox meyilli olurlar. 6) Kişilər mübahisə etməyi və həmişə mübahisələrdə qalib gəlməyi xoşlayırlar və s.

Milli xüsusiyyətlərin qadın danışıq tərzinə təsirləri: 1. Qadınlar aşağı tonda danışmağa meyillidirlər. 2. Qadınlar söhbət zamanı ailə-məişət mövzusunda, qeybətə, yamanlamalara üstünlük verir (düşünyü psixoloji hala görə dəyşir). 3. Qadınlar kişilərdən fərqli olaraq şəxsi münasibətlər olan söhbətləri digər qadınlarla paylaşmağı sevir. 4. Qəzəbli vaxtlarında qadınlar daha çox qarğış edirlər. 5. Qadınlar təriflənməyi və tərifləməyi çox xoşlayırlar və s.

II. Kişi və qadın psixologiyasının fərqlərinin dildə ifadə xüsusiyyətləri. Kişi və qadın psixologiyası uşaqlıq dövründən təbii proses kimi fərqli formalaşmağa başlayır. Məlumdur ki, oğlan və qız uşaqlarının oyuncaqları, qrup şəklində qurduğu oyunlar müxtəlifdir. Müşahidələrimizin və sorğularımızın nəticəsi olaraq bu fərqlərin bir neçəsini göstərə bilərik:

1. Kişilər danışarkən uca səsdən istifadə edirlər, lakin qadınlarda bu əksinədir. 2. Kişilər danışarkən nitqlərini planlı şəkildə qururlar və müəyyən nəticəyə gəlməyə çalışırlar, qadınlar isə plansız danışır və bir söhbətdən digər söhbətə keçməyi xoşlayırlar. 3. Kişilərin nitqi emosionaldır, qadınlar isə daha duyumlu nitqdən istifadə edir. 4. Kişilər şəxsi həyatı ilə bağlı söhbət etməyi sevmir, qadınlarda əksinədir. 5. Kişilərin nitqində özünə əminlik vardır, qadınlarda isə fikirlər, adətən, qeyri-müəyyən olur. 6. Kişilər yalan danışdığı üzə çıxdığı zaman suala sualla cavab verir. 7. Kişilər qadınlara nisbətən ədəbi dilin qaydalarını daha çox pozurlar. 8. Qadınlar söhbət zamanı dedi-qodulara, qeybətə üstünlük verir, kişilər

isə nitqində biznes, siyasət, idman, həyata baxışları ilə bağlı söhbətlərə üstünlük verirlər.

III. Bədən dilindən cinslərin istifadə xüsusiyyətləri. Məlumdur ki, bədən dili, xüsusən jest və mimikalar köməkçi ünsiyyət vasitəleridir. Bu ünsiyyət prosesində qadınlar və kişilər çox fərqli davranışa malik olurlar. Həmin əlamətlərin bir neçəsinə nəzər yetirək: 1. Kişilər danışarkən jestlərdən çox istifadə edirlər, qadınlarda isə mimikalara üstünlük verilir. Kişilərdən fərqli olaraq qadınlar üzünü, gözüni, qaşını daha çox hərəkət etdirirlər. 2. Qadınlar çox həyəcan yaradan xəbər aldıqda əlini ağzına qoyurlar, kişilər isə sərt mimika ilə və sual verməklə qarşılayırlar.

IV. Kişi və qadın danışq tərzinin dil səviyyələri üzrə fərqli xüsusiyyətləri. Məlumdur ki, dil sisteminin bütövlüyü dil səviyyələri ilə formalaşır. Dilin sosial diferensiallaşmasının müxtəlif dil səviyyələrində təzahürü cinslərin danışq tərzində də öz əksini tapmışdır.

Fonetik səviyyədə əsas nəzərəçarpacaq fərq budur ki, qadınların nitqində saitlər çox uzanır, kişilərin nitqində isə bunun əksi müşahidə olunur. *"...onun (kişinin) nitqi istər ton, istərsə də söz ifadəsinə görə də sərt, təmkinli, az melodik olmalıdır ki, təsir qüvvəsi olsun. Qadınlar isə nitqlərində nəinki qəşəng, mənalı danışmağa, həm də melodik bəzəməyə çalışır, həmçinin məzmunundan asılı olaraq, gülüş və kədər elementlərindən, müxtəlif prosodik vasitələrdən - temp, fasilə, vurğu, intensivlik və s. istifadə edirlər".⁸*

Dil səviyyələri üzrə əsas fərq leksik səviyyədə özünü göstərir. Bir neçə fərqi nəzər yetirək: 1. Qadınların nitqində kişilərin nitqinə nisbətən frazeologizmlərdən çox istifadə olunur. Bunu apardığımız sosiolinqvistik tədqiqat sorğuları da sübut edir, məs.: Qadınlar: **Qızıma ləkə vurma, ağlıni yığ başına** . Kişilər: **Burdan çıx get; mənə yaxınlaşma və s.**

2. Qadınlar kişilərə nisbətən daha emosional olur və bu da onların nitqində ekspressivliyi gücləndirir. Bunun nəticəsində qadınların nitqində nidalara, ədatlara, yamsılamalara üstünlük verilir.

⁸ Əlizadə, F. Dil və gender (linqvistik, fəlsəfi, dini, tibbi-psixoloji yanaşma) // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2017, – s.143.

"Emosional təbiət qadını məcbur edir ki, o, daha çox nida və ədat işlətsin, nidaları bir neçə dəfə təkrarlamaq, onlardan qabarıq vasitə kimi istifadə etmək, saitləri "dartmaq"-uzatmaq, çox zaman cümlə sonunda emosiyanı bildirmək və "melodik oxumaq" üçün nida işlətmək, samitləri qoşalaşdırmaq, yamsılamalardan çox istifadə etmək yalnız qadınlara xasdır".⁹

3. Qadınların və kişilərin işlətdiyi sözlərin lüğət tərkibi də fərqlidir. "Gender fərqləri lüğət tərkibi, semantik sahə və assosiativ cərgələrində bürüzə verir. Qadınlar öz daxili aləmlərinə qapılıqlarından onların nitqində hiss və emosiyaları təsvir edən sözlərə daha çox rast gəlinir, onlar insanın emosional-psixoloji vəziyyətini ifadə edən feillərdən istifadə edirlər".¹⁰ Lüğət tərkibinə nəzər yetirdikdə qadınlar əsasən kiçiltmə bildirən isimlər, rəng bildirən sifətlər, məcazi mənalı, mücərrəd anlayışlı sözlərdən istifadə edirlər. Maraqlı faktlardan biri də budur ki, dilimizdə qadınlara aid sözlər və qadınların işlətdiyi sözlər ayrı-ayrı anlayışlardır. Elə sözlər vardır ki, onlar yalnız qadınlara müraciət üçün istifadə edilir və diqqətçəkən tərəfi də odur ki, bu istifadə kişilərin nitqi üzərindən icra olunur, məsələn: *gözəl, şirin, mələk, günəş, rəfiqə* və s. Qadınların leksikası isə əsasən ailə-məişət, yemək, təmizlik, hiss və duyğuları gözəl ifadə edəcək sözlərlə zəngindir.

4. Kişi və qadın nitqinin qrammatik səviyyədə aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edə bilərik: 1. Kişilər əmr cümlələrinə, qadınlar isə sual cümlələrinə üstünlük verirlər. 2. Kişilərin istifadə etdiyi cümlələrdə daha çox II şəxsə müraciət varsa, qadınlarda I şəxs olan cümlələrə, yəni özlərinə müraciətdən istifadə edirlər. 3. Norma pozuntuları kişilərin nitqində əsasən müşahidə olunur. 4. Qadınlar kişilərə nisbətən sözlərin sayının çox olduğu cümlələrə üstünlük verirlər.

Dilin genderə görə sosial diferensiallaşması müxtəlif dil səviyyələrində real dil faktları ilə müşahidə olunur. Kişi və qadın nitqində müşahidə olunan fərqlər həm onların psixologiyası, həm də

⁹ Yenə orada. – s. 154.

¹⁰ Muradov, C. X. Dildə gender fərqləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, –2012. №4 (84), – s. 91.

milli mədəniyyətləri ilə bağlıdır.

III fəslin ikinci yarım fəslə "Yaşa görə dilin sosial diferensiallaşması" adlanır. Sosiolinqviistik araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, müxtəlif yaş səviyyələrində olan insanlar heç də eyni cür danışmırlar. Üç nəslin dilinə əsaslanan normal şəkildə inkişaf edən dildə standart orta nəsle görə müəyyənləşir. Öncə qeyd etməliyik ki, "*insan yaşı uşaqlıq (6-15 yaş), gənclik (16-35), orta yaş (36-60) və yaşlılıq (60-dan yuxarı) dövrlərinə bölünür*"¹¹.

1) Uşaqlıq yaş dövrünün dili. Bu yaş dövrü iki mərhələyə ayrılır: uşaqlıq və yeniyetməlik. Uşaqlıq yaş dövrü uşağın xarakterinin formalaşdığı dövrdür. Uşaqlıq yaş dövründə uşaqlar müəyyən nitq bacarıqlarına sahib olmaqla yanaşı, onların dil xüsusiyyətləri hər keçən gün inkişaf etməklə dəyişir.

Sosiolinqviistik sorğuların nəticələrinə əsasən uşaqlıq yaş dövrünün aşağıdakı dil xüsusiyyətləri vardır: 1. Uşaqlar daha çox ünsiyyətdə olduqları üçün özləri böyük fərdlərin nitqini təqlid edirlər. 2. Jest və mimikalardan geniş istifadə edirlər. 3. Eyni sözləri təkrar istifadə etməyi xoşlayırlar. 4. Əmr və sual cümlələrinin istifadəsinə üstünlük verirlər. 5. Ünsiyyət prosesində qısa cümlələr əsas təşkil edir. 6. Ailəsində çox işlədilən sözlərdən kənar şəxslərlə ünsiyyət prosesində istifadə etməyə meyillidirlər. 7. İstifadə edilən sözlərin lüğət tərkibi məhdud olur.

Yeniyetməlik yaş dövrünün əsas linqviistik xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilirik: 1. Əmr və xahiş bildirən cümlələrə daha çox müraciət edirlər. 2. Ailə leksikasından fərdi leksikaya keçid baş verir. 3. Sadə quruluşlu cümlələrdən mürəkkəb komponentli cümlələrə doğru istifadə genişlənir. 4. Jarqon və arqolardan istifadəyə meyilli olurlar. 5. Meyilli olduğu və ya hobbisi olduğu sahənin lüğətinə aid sözlərin mənasını öyrənir və gündəlik nitqində istifadə edirlər. 6. Sözlərə nisbətən söz birləşmələrinə üstünlük verirlər.

¹¹ Llamas, C., Mullany, L., Stocwell, P. Speech Communities// The Routledge Companion to Sociolinguistics. – Oxon: Routledge Taylor and Francis Group, – 2007,- p.70

2) Gənclik yaş dövrünün dili. Yetişmiş bir fərdin dünyagörüşünün formalaşdığı bu dövrdə insanlar həm də müxtəlif sosial qruplarda özünə yer tutur. Apardığımız sosiolinqvistik sorğulara əsasən bu yaş dövrünün aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri vardır: 1. Qeyri-normativ cümlələrdən istifadəyə üstünlük verirlər. 2. Jarqon və arqolar ən çox bu yaş qrupu insanların dilində işlənir. 3. Nitqdə əmr və nəqli cümlələr fəal işlənir. 4. Qısa cümlələrdən istifadəyə üstünlük verirlər. 5. Müraciət və təşəkkür nitq etiketlərindən çox istifadə edirlər. 6. Özünü təsdiq göstəriciləri olan mənaları bildiren cümlələrə geniş müraciət edirlər. 7. Dildə neologizmlərdən ən çox istifadə edənlərdir. 8. Norma pozuntuları gənclərin dilində xüsusi yer tutur. 9. Danışarkən, əsasən, uca intonasiyadan istifadə edirlər. 10. Modal sözlər və ədatlar gənclərin nitqdə fəalliq təşkil edən köməkçi nitq hissələridir və s.

3) Orta yaş dövrünün dili. Bu yaş dövründə istifadə olunan dil bəzən də standart dil adlandırılır. Sosiolinqvistik tədqiqat sorğusunun nəticəsinə əsasən orta yaş dövrü dili üçün aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərə bilərik: 1. Çoxlu cümlə üzvü iştirak edən cümlələrdən istifadə edilir. 2. Əmr, nəqli və inkar cümlələr nitqdə üstünlük təşkil edir. 3. Şərt bağlayıcıları geniş işlədilir. 4. Mürəkkəb cümlələr, demək olar ki, orta nəslin dilində üstünlük təşkil edir. 5. Cümlələr qurularkən şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma az hallarda pozulur. 6. Əmr bildiren feillər nitqdə üstünlük təşkil edir. 7. Kobud sözlərdən az istifadə edilir. 8. İş kollektivində rəsmi müraciət formasında daha çox nitq etiketlərindən istifadəyə üstünlük verirlər, məs: oğlum, qızım və s. 9. Ədəbi dilin normalarına digər yaş dövrləri ilə nisbətə geniş riayət olunur. 10. Bu insanlar müxtəlif dialektlərin daşıyıcısı olarsa, göstərilən yaş dövründə dialektdən uzaqlaşır. 11. Sual bildiren cümlələri az işlədirlər. 12. Dilin lüğət tərkibindən digər yaş dövrləri ilə nisbətə daha əhatəli şəkildə istifadə edirlər və s.

4) Qocalıq yaş dövrünün dili. Sosiolinqvistik sorğulara və müşahidələrə əsasən bu yaş dövrünün əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik: 1. Məsləhət xarakterli əmr cümlələrini çox işlədirlər. 2. Sual cümlələrinə üstünlük verirlər. 3. Mürəkkəb strukturlu cümlələrdən az istifadə edirlər. 4. Aşağı səs tonu ilə

danışmağa üstünlük verirlər. 5. Səsləri tələffüz edərkən səsin tələffüz formasına əlavə səslər qatırlar. 6. Rəbitəli nitq zəifdir. 7. Qoşma və bağlayıcıların istifadəsi genişdir. 8. Kobud sözlərdən az hallarda istifadə edirlər. 9. Dini sözlər lüğət tərkiblərində əsas yerlərdən birini tutur və s.

III fəslin üçüncü yarımfəslə **“Peşəyə görə dilin sosial diferensiallaşması”** adlanır. Məlumdur ki, dilçiliyimizdə peşə-sənət leksikası deyəndə bir az dar mənada, yəni maddi mədəniyyət çərçivəsində yanaşırlar, bu işə doğru nəticələrin alınmasında çətinlik yaradır. Fikrimizcə, peşə-sənət leksikası təkcə maddi mədəniyyətlə bağlı peşələri deyil, həm də qeyri-maddi peşələri əhatə etməlidir. Bu cəhətdən qeyd olunan istiqamət üzrə diferensiallaşmanı peşələr üzrə iki qrupa ayıra bilərik:

1. Dilin sosial peşə diferensiallaşmasının maddi mədəniyyət peşələrində təzahürü. Bu sözlərin linqvistik təhlili göstərir ki, mənşə cəhətdən sözlərin bir qismi milli mənşəlidir, quruluşca daha çox düzəltmə və mürəkkəbdir.

2. Dilin sosial peşə diferensiallaşmasının qeyri-maddi mədəniyyət peşələrində təzahürü. Maddi mədəniyyət peşələrindən fərqli olaraq qeyri-maddi mədəniyyət peşələrinin tarixi nisbətən müasirdir. Bu peşələr öz leksikasını təzələməyə meyillidir. Qeyri-maddi mədəniyyətlə bağlı peşələrin sayı hər zaman artır, çünki elm və texnika ilə bağlıdır.

III fəslin dördüncü yarımfəslə **“İdeologiyaya görə dilin sosial diferensiallaşması”** adlanır. Bildiyimiz kimi, cəmiyyətin strukturu müxtəlif ideoloji görüşlərə malik insanlardan təşkil olduğundan dilin sosial ideoloji diferensiallaşmasını da müxtəlif istiqamətlər üzrə ayırmaq olar. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, ideoloji baxışları insanların peşələri ilə qarışdırmaq olmaz. Fərqli peşələri olan insanlar da eyni ideoloji görüşlərə sahib ola bilər.

Dilin sosial ideoloji diferensiallaşmasını aşağıdakı əsas istiqamətlərə ayırmaq olar:

1. *Dindarların nitqində ifadəsi*. Dindarların nitqi apardığımız müşahidələrdən, o cümlədən istifadə etdikləri sözlərin linqvistik aspektlərini araşdırarkən aydın olur ki, özünəməxsus xüsusiyyətləri

ilə seçilir. Din ona bağlı olan cəmiyyətin istifadə etdiyi dilinə yeni anlayışlar gətirməklə onu digər sosial qruplardan fərqləndirir.

Apardığımız sosiolinqvizistik sorğular nəticəsində dindarların nitqi ilə bağlı aşağıdakı maraqlı linqvizistik xüsusiyyətlər ortaya çıxarılmışdır: 1. Dindarların leksikasında mənsub olduğu dinin yarandığı dilə aid sözlər üstünlük təşkil edir. 2. Dindarların nitqində sadə cümlələrə nisbətən mürəkkəb cümlələr üstünlük təşkil edir. 3. Dindarlar mücərrəd mənalı isimlərdən çox istifadə edirlər. 4. Dindarlar dialoq zamanı qarşısındakından özü çox danışır və fikirləri ilə digər insanları öz təsiri altına salmaq istəyir. 5. Dindarlar nitqlərində dini müqəddəslərin həyatı və fəaliyyətinə aid olan hekayələrdən, rəvayətlərdən çox istifadə edirlər. 6. Dindarlar uca səsle danışmağa meyillidir və bu da dini ideyaları yaymağa xidmət edir. 7. Dindarların nitqində bəzən elə ifadələr olur ki, onlar digər dini ifadələrə nisbətən çox aktiv istifadə olunur, məs: inşallah, bismillah və s. 8. Dindarlar hər hansı mövzu ilə bağlı danışarkən, digər mövzulara da haşiyə çıxmağa meyillidirlər. 9. Eyni dinin müxtəlif təriqətlərinin ideoloji təsiri altına düşən insanların nitqində fərqlər müşahidə olunur. 10. Dindarların nitqində obrazlılığa geniş yer verilir və bədii suallardan istifadə edilir. 11. Xəbəri birinci şəxsin cəmində olan cümlələrdən çox istifadə edirlər.

2. *Millətçilərin nitqində ifadəsi.* Millətçiliyin dildə ifadəsi dilin müxtəlif səviyyələrində az-çox təzahür etsə də, ən çox leksik və sintaktik səviyyələrində ifadə olunur. Dilin leksik səviyyəsində millətçi anlayışları ifadə edən sözlər, milli mənşəli sözlər çox istifadə edilməklə özünü göstərir. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində millətçi insanların dil xüsusiyyətlərini aşağıdakı formada özünü göstərir: 1. Xitablardan geniş şəkildə istifadə edirlər. 2. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərindən nida cümlələrinə üstünlük verirlər. 3. Mübtədasi və xəbəri I şəxsin cəmində olan cümlələr fəal işlənir. 4. Emosionallığı və həyəcanı artırmaq məqsədilə təkrar müraciət formalarında çox istifadə edirlər. 5. Mürəkkəb cümlələrə nisbətən sadə geniş cümlələrə üstünlük verilir. 6. Köməkçi nitq hissələrindən əksər hallarda nidalar işlədilir. 7. Adətən, cümlələr feilin vacib şəkli və qəti gələcək zamanı ilə bitir. 8. Şərt bağlayıcısı

bağlayıcılardan ən çox istifadə olunanıdır. 9. Qrammatik normanın pozulması hallarına tez-tez rast gəlinir. 10. Nitqdə şəxs və sual əvəzliliklərinə üstünlük verilir və s.

3. *Modernistlərin nitqində ifadəsi.* Apardığımız sorğuda müasirliyə və yeniliyə meyilli insanlar arasında gənclərin daha çox olduğu məlum oldu. Bu ideoloji düşüncəyə malik insanların nitqi aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: 1. İstifadə etdikləri sözlərin leksik tərkibi, əsasən, ümumişlək və peşə sözlərindən ibarət olur. 2. Digər ideoloji düşüncələrə aid insanlardan fərqli olaraq neologizmlər geniş şəkildə işlənir. 3. Qeyri-normativ sadə cümlələr nitqdə üstünlük təşkil edir. 4. Belə insanlar söz-cümlələrdən və qısa cavablardan geniş istifadə edir. 5. Nitq qurularkən, emosionallığa demək olar ki, yer verilmir.

III fəslin son yarım fəslə **“Sosial siniflərə görə dilin sosial diferensiasiyası”** adlanır. Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən müxtəlif sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni dəyişikliklər insanların həyatına birbaşa təsir göstərir və sosial təbəqələşmə yaradır.

Sosial təbəqələr cəmiyyətdə bir neçə istiqamət üzrə formalaşma bilər. Bunları aşağıdakı şəkildə qarşı-qarşıya qoymaqla qruplaşdırmaq mümkündür: varlı - kasıb, ziyalı-fəhlə, təhsilli - təhsilsiz və s. Sosial təbəqələrin dildən fərqli şəkildə istifadəsini müəyyən etmək üçün daha sistemli bir bölgüyə ehtiyac vardır. Ona görə ki, elə insanlar vardır ki, maddi imkanı yaxşıdır, ancaq təhsili aşağı səviyyədədir. Belə insanların nitqində adi məişət sözlərinə, müxtəlif bahalı əşya, geyim adlarını bildirən sözlərə, sadə cümlələrə, vulqarizmlərdən geniş istifadəyə rast gəlirik. Digər qrupu da vardır ki, varlı və yüksək təhsilli insanlardır. Bu cür insanların nitqində mədəni sözlər, müxtəlif terminlər, mürəkkəb cümlələr, alınma sözlər üstün mövqedə durur. Başqa bir qrupa isə təhsilli, amma maddi imkanları aşağı olan insanları aid etmək olar. Burada əsas fərq istifadə etdiyi sözlərin tərkibində bahalı əşya, geyim, yemək və s. sözlərin yer almaması ilə bağlıdır. Sonuncu qrupa isə kasıb və təhsilsiz təbəqə aiddir. Bu insanların nitqi, əsasən, loru, kobud sözlərdən, sadə cümlələrdən ibarət olur.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqat zamanı əldə

edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Dildə sosial diferensiallaşmanın yaranma səbəbləri cəmiyyətin mürəkkəb sosial strukturu ilə bağlıdır. Dilin strukturu cəmiyyətin sturukturu ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəlidir. Bu proses dilin daxili strukturuna az təsir göstərsə də, cəmiyyətin sosial diferensiasiyasının göstəriciləri dilin müxtəlif səviyyələrində özünə yer tutur.

2. Dil situasiyası cəmiyyətdə gedən proseslərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Müəyyən bir ictimai mühətdə populyarlıq qazanan sahələr, o cümlədən rəsmi səviyyədə dövlətin dilə qayğısı dil situasiyası üçün əsas istiqamətverici amillər sayılmalıdır. Dil situasiyasına təsir edən mühüm vasitələrdən sayılan qlobal texnologiyalar (internet, sosial şəbəkələr) bu prosesin formalarını fərqli istiqamətlərə yönəldə bilər.

3. Təbii-sosial mühitlər hər bir fərdin dünyagörüşünü formalaşdıran əsas faktorlardandır. Dilin sosial diferensiallaşmasının ilkin əlamətləri fərdin uşaqlıq dövründən yaranmağa başlayır. Buna təsir göstərən amillərə ailənin sosial durumu, ailədənənar ünsiyyət, media, internetə çıxış və s. sosial amillər aiddir. Sosioekonomik, sosiokulturoloji və sosioekoloji faktorlar dilin sosial diferensiallaşmasına təsir göstərən əsas amillərdəndir.

4. Dilin hər bir səviyyəsində sosiallıq vardır, çünki dil özü sosial münasibətləri yaradan əsas vasitələrindən biridir. Belə ki, dilin sosial variantlaşması dil sisteminin müxtəlif səviyyələri üzrə təzahürü həmin dil səviyyəsinin ekstralinqvstik vəziyyəti ilə bağlıdır.

5. Sosiolinqvstik tədqiqat metodları dilin sosial diferensiallaşmasının müxtəlif sosial qruplar üzrə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatçı araşdırmanın məqsədinə uyğun tədqiqata cəlb etdiyi sosial qrupların öncə sosial mühitini - ailə vəziyyətini, təhsilini, yaşadığı ərazini, cinsini, yaşını və s. xüsusiyyətlərini müəyyən etməlidir və informant haqqında bu məlumatlar alınan nəticələri daha etibarlı etməyə kömək edir. Araşdırın üçün informant yalnız ilkin fikirlər formalaşdırılmalıdır, fundamental təhlillər üçün isə bir qrupa aid çoxlu informantla sorğu aparmaq lazımdır, yoxsa tədqiqatın nəticəsi yanlış ola bilər.

6. Cinslərin dildən fərqli şəkildə istifadə etməsi cəmiyyətin onlara verdiyi sosial rollarla bağlıdır. Dildə gender fərqlərinin yaranmasının digər səbəbi isə cinslərin fərqli psixologiyasının olması və milli mədəniyyətin təsiridir. Cinslərin dildən fərqli şəkildə istifadə etməsinə aid əlamətlər, demək olar ki, bütün dil səviyyələrində müşahidə olunur.

7. Müxtəlif yaş dövrlərinə aid olan insanların nitqində dil səviyyələrindən istifadədə fərqlər müşahidə olunur. Belə ki, orta nəslin istifadə etdiyi dil nəsillərarası ünsiyyətdə, ədəbi dilin qaydalarının qorunub saxlanılmasında əsas rol oynayır. Gənclərin istifadə etdiyi dil formasında isə neologizmlərə, sözlərin semantik daralması, genişlənməsi və ya digər mənaya keçməsinə, yeni cümlə formalarının yaradılmasına, bir sözlə, dildə baş verən hər cür dəyişikliklərə üstünlük verilir. Yaşlı nəslin nitqində köhnə dil formalarının qorunması daha çox müşahidə olunur.

8. Peşəyə görə dilin sosial diferensiallaşması dil sisteminin digər səviyyələrinə nisbətən leksik və sintaktik səviyyələrində daha aydın özünü göstərir. Cəmiyyətdə peşələrin sayının çoxluğu dilin üslubi imkanlarını da meydana çıxardır. Hər bir peşə sahibinin öz peşəsinə uyğun sözlərdən çox istifadə etməsi, bəzi peşələrdə ədəbi dilə üstünlük verilməsi, bəzilərində dialektizmlərə yer verilməsi, peşə terminologiyasının elmi və publisistik üslubda özünü göstərməsi dilin sosial peşə diferensiallaşmasının əsas fərqlənən xüsusiyyətləri kimi göstərmək olar.

9. Cəmiyyətdə sosial təbəqələrin mövcudluğu dildən fərqli şəkildə istifadəyə səbəb olur. Yuxarı təbəqənin geniş, aşağı təbəqənin isə dar dil kodundan istifadə etməsi və bu kodların özünəməxsus xüsusiyyətləri göstərir ki, dilin sosial diferensiallaşmasında sosial siniflər əsas rollardan birini tutur. Geniş və dar koda aid sosial təbəqələr həmişə eyni koddan istifadə etməyə də bilər.

10. Fərdlərə təsir edən əsas amillərdən biri onların ideoloji görüşləridir. Müxtəlif ideoloji görüşlərin mövcudluğu hər bir sosial mühitdə fərqli baxışlar ortaya qoyur. İdeologiya insan təfəkkürünə təsir edərək öz maddi ifadəsini dildə də tapır və dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. İdeologiyaya görə dilin

sosial diferensiallaşması, əsasən, millətçi, dindar və modernist istiqamətlər üzrə özünü göstərir.

11. Jarqon və arqolar dilin sosial diferensiallaşması üçün əsas səbəblərdən sayılmamalıdır. Belə ki, dilin sosial diferensiallaşması tam təbii proseslər nəticəsində yaranan dil variantıdır, amma arqo və jarqonlar süni dilyaratma hadisəsidir. Jarqon və arqoların dilin sosial diferensiallaşmasında qəti rol oynamadığını söyləmək doğru olmaz. Bu tip sözlər dildə sosial diferensiallaşmanın, əsasən, leksik səviyyə üzrə fərqlərinin yaranmasına təsir göstərir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Dilin sosial diferensiallaşmasının yaranmasında təbii-sosial mühitlərin rolu // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal) – 2014, №4 (92), – s.46-49

2. Dilin sosial diferensiallaşmasının tədqiqi metodları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015, №7, – s.197-201.

3. Sosial şəbəkələr və dilimiz // “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual məsələləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 29 oktyabr, – 2015, – s.349-351

4. Azərbaycan dilçiliyində dilin sosial diferensiallaşmasının tədqiqi // –Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), –2016, №3, – s.24-29

5. Cəmiyyətin strukturunun dilin sosial diferensiallaşmasında rolu // Akad. Təfiq Hacıyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Bakı, – 2 noyabr, – 2016 , – s.128-129

6. Sosial variativliyin dildə və nitqdə təzahürü // I Bakı Türkoloji Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı, –28 dekabr, – 2016, – s. 41-44.

7. Antik dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər dilin sosial diferensiallaşması probleminə baxışlar // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2017, s.236-244.

8. Yaşa görə dilin sosial diferensiaslaşması // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2017, №2(102), – s.105-107.

9. Влияние социокультурных факторов на язык // – Киев: Мова і культура (Науковий журнал).– 2017, Вып. 19, Т. IV (184), – с. 144-151.

10. Dil ve İdeloji // I. Uluslararası Kafkasya Halk Kültürü kongresi, – Kars, – 09-11 Ekim, –2017, –s. 429-434.

11. İdeolojinin Dilin Sosial Diferensiaslaşmasına Etkisi// IX Uluslararası Dünya Dili Türkçe Simpoziumu, –Malatya, – 2-4 Kasım, –2017, –s. 187.

12. Dilin sosial diferensiaslaşmasının dil sisteminin müxtəlif səviyyələri üzrə təzahürü// Müasir tərcüməşünaslığın və mədəniyyətşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransı, –Bakı, – 17 mart, –2017, – s. 57-58.

13. Dilin sosial sinfi diferensiaslaşması // B.Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı, – 23 iyun, – 2018, – s. 349-352.

14. Genderə görə dilin sosial diferensiaslaşması // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər, –2019, №3, – s.418-428.

15. İctimai şəbəkələr və dil // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransının məruzələrinin tezisləri. – Bakı, –7 may, – 2021, – s. 80-82.

16. Peşəyə görə dilin sosial diferensiaslaşması // – Elazığ: Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD), –2021, № 5 (2), – s. 366-373.

Dissertasiyanın müdafiəsi 22 fevral 2022-ci il tarixində saat 13⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 21 yanvar 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: .19.01.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 49 044 işarə
Tiraj: 100